

קהילות ספרד והמזרח – היסטוריה ותרבות בתקופה המודרנית

הגר סלמון

Harvey Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries, History and Culture in the Modern Era*, Indiana University Press in association with The Jewish Theological Seminary of America, New York 1996, 346 pp. Appendices, index

באחד הימים האזנתי לשיחה רדיופונית שבה דיבר ניסים קלדרון על 'ההצטלמות של מלחמת המפרץ'. תיאור שהרשים אותי במיוחד נגע לסרט שצולם באותם לילות מטורפים של התקופה ההיא. צוות ההסרטה בחר כאתר צילום את החדר האטום בביתה של משפחה רמת-גנית יוצאת עיראק. ברקע נשמע רעש נפילת טיל; המשפחה יושבת יחד בחדרה האטום וצופה בטלוויזיה; ברגע מסוים ממלא את המסך טיל אמריקאי, המצלם את עצמו כשהוא נורה מהמטוס החדיש ומתקדם במהירות לעבר העיר בגדאד. אבי המשפחה, שנוולד בבגדאד, פורץ קדימה כשהוא מצביע בהתרגשות עצומה על מסך הטלוויזיה וצועק בפנים המומות: 'זה הבית שלי!'

חזיון האבסורד ששוחזר כאן בקיצור רב מסמן שדות חדשים שמחקר התרבות מתמודד אִתם. ה'סחרור התרבותי' הזה, שבו יושב אדם ספון בביתו – תחת חסות, מפוקפקת ככל שתהיה, של קירותיו האטומים, עם אשתו וילדיו – מגן על עצמו בפני טילי הסקאד העיראקיים אך מגלה מול עיניו, בתיווכה של המדיה הגלובאלית בדמות ה-CNN, שחור על גבי מסך הטלוויזיה ובזמן התרחשות, את ביתו שבעיראק העומד להיחרס, מעמיד בפני חוקר התרבות בת זמננו אתגר עצום. לא עוד תפיסה של קשר קרוב ומוכן מאליו בין הגוף והתרבות, אלא דיבור על תרבות במונחים של סובייקטיביות. הסובייקטיביות הפוסט-מודרנית היא, במקרים רבים, סובייקטיביות של העתקה (displacement), של רב-גבוליות (multiple borders), המבוססת, אם נרצה, על גישה לעולם הולך ומתרחב של פנטזיות. זהו האתנוסקייפ (ethnoscape) הפוסט-מודרני במונחים של אפאדוראי.

במונח אתנוסקייפ משתמש אפאדוראי¹ לתאור דילמות המחקר האתנוגרפי של השנים האחרונות. הללו נוגעות להשפעתה של המסורת המחקרית ופרספקטיבת המתבונן על תהליך הייצוג האתנוגרפי והמוצר הסופי, אך גם לשינויים המרחביים, החברתיים והתרבותיים של הזהות האישית והקבוצתית המתחוללים במרחב האתנוגרפי עצמו,

Arjun Appadurai, 'Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology' *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, 1991, pp. 191-210, ed. R.G. Fox.

המשתנה אף הוא כל הזמן והמצוי בתהליכים דיאלוגיים מורכבים עם העולם שמייצג האתנוגרף.

האם אותו יהודי רמת-גני יוצא עיראק חי למעשה באופן סימולטאני בשני מרחבים? האם בהקשרים שונים, אולי אף הבזקים קצרים שאחד מהם התחולל מול מסך הטלוויזיה, הוא מוצא את עצמו בנקודות שונות על הרצף שביניהם? מה הדבר אומר במונחי הסובייקטיביות שלו, והאם היא, מצדה, אכן מאופיינת באותו 'סחרור תרבותי' שחוקרי התרבות מבקשים לכלוא אותה בו?

השאלות האלה, על הקשר שלהן לתהליכים רחבי היקף של כלכלה, שליטה וכו', המיוחסות כיום לעולם ולמחקר המודרני והפוסט-מודרני, צריכות להיבחן בהקשרים היסטוריים ותרבותיים ספציפיים. כך ניתן יהיה למקם את המשמעות המיוחדת של המהות המודרנית והפוסט-מודרנית על גבי רצף היסטורי מחד, ולהבין מצבים היסטוריים באופן חדש, מהנקודה שאליה הגענו עכשיו, מאידך.

מהם צמתי המפתח בהיסטוריה המודרנית של יהודי המזרח? מהי משמעותו של מושג המודרניות בחברות היהודיות השונות במרחבים אתנוגרפיים אלה? כיצד ניתן לבחון את תגובות הקהילות היהודיות במזרח לאימפריאליזם ולקולוניאליזם האירופיים? כיצד מתגבשת תודעת 'יהודי המזרח' כקטיגוריה, ומהי הדינאמיקה הספציפית הנלווית לה? כיצד קשורות תודעות אלה לקולקטיבים אחרים בתוך היהדות ומחוצה לה? וכמו כן, מהם האתגרים המתודולוגיים והכלים המחקריים העיקריים העומדים בפנינו בחקר ההיסטוריה והתרבות של יהודי המזרח ומהו מקומה של האקדמיה ביחס למציאות שאליה היא מתייחסת?

אלה השאלות המרכזיות שהספר, בעריכתו של הרוי גולדברג, נסוב עליהן. בכתבתו תברו עשרים חוקרים וחוקרות מרכזיים בחקר יהדות המזרח וביניהם היסטוריונים, אנתרופולוגים ובלשנים מארצות הברית, אנגליה, צרפת וישראל.

הקשרים ויחסי הגומלין המורכבים בין קהילות המזרח השונות, בין לבין קהילות יהודיות לא מזרחיות, ובעיקר בין לבין צורות של שלטון מקומי, אימפריאליסטי או קולוניאלי, כפי שהם משתקפים בתחומי חיים שונים – כל אלה עולים במאמרים המגוונים כמו גם בתפיסה שמעלה הארגון הפנימי של הספר כולו, המדגישה את הקשרים המסועפים והמורכבים בין השאלות השונות ברמה המטה-מחקרית.² כך למשל, חלוקת ההיסטוריה להיסטוריה אירופית והיסטוריה מזרחית נתפסת כחלוקה מלאכותית, מטעה במיוחד בכל הנוגע להווייה היהודית של התקופה המודרנית. תפיסה זו של עורך הספר מיוצגת היטב במפה המובאת בראשית ההקדמה.

הספר, הבנוי סביב ארבע תימות מרכזיות, הוא בעל רלבנטיות רבה לחיים בישראל של סוף המאה הכ'. חלק ראשון מספק רקע לתקופה המודרנית ובוחר באופן ביקורתי את המושג 'מודרניזציה' כשהוא מושאל מן ההקשר המערבי להקשר של עולם המזרח.

2. נסיון להוביל להמשגה תיאורטית של הקשרים בין האנתרופולוגיה והקולוניאליזם הושקעה בשנים האחרונות תשומת לב רבה: דוגמה לכך ראו למשל, *Anthropology and the Colonial Encounter*, New Jersey, ed. T. Asod, 1995. להרחבת התמונה ראו בעיקר את הערותיו הביבליוגרפיות של Marfleet בפרק המסכם, עמ' 273–281.

נעם סטילמן בוחן את מפגשן של הקהילות היהודיות בארצות המזרח, ובעיקר בצפון אפריקה, עם המודרניות ומגיע למסקנה כי ברובן הגדול של קהילות אלה (להוציא אלג'יריה), המפגש לא יצר שסעים ומתחים דתיים, חברתיים ובין־דוריים כפי שקרה ביהדות המערב. מאמרו של יעקב ברנאי עוסק ביהודי האימפריה העות'מנית לקראת מחצית המאה הי"ח, ערב הרפורמות העות'מניות וההשכלה. לצד השפעתה של הסביבה התורכית-המוסלמית על ההיסטוריה של יהודי האימפריה שמור מקום נכבד ביותר לדינאמיקות פנים־יהודיות במרחב היהודי של האזור הרחב העובר משבתאות למודרניות, שהאימפריה העות'מנית היתה חלק ממנו. אהרון רודריג כתב אף הוא על השינויים שעברו על יהודי האימפריה העות'מנית, כשהוא מתמקד באזור הבלקן, תחת שינויים חוקיים במאות הי"ט וה'כ, ואסתר בנבסה, המתיחסת אף היא לאותו מרחב, דנה באופנים השונים שבהם המודרניזציה והתפתחויות אירופאיות נילוות אחרות השפיעו על קהילות ספרד המזרחיות. המאמר המסכם של חלק זה, מאמרם של דניאל שרוטר ויוסף שטרית, מתמקד בעיר אחת במרוקו, אסויררה. תוך ביקורת על גישות פשטניות להבנת המודרניות באזור זה, מראים הכותבים כיצד יש להבין אותה כמפגש מערכתית של כוחות פנים־וחוץ־קהילתיים.

איזה מודל של מודרניות צריך להיות מובא בחשבון לגבי הקהילות הללו? מהם התהליכים הפנימיים והחיצוניים שיש להתייחס אליהם בחקר המודרניות של אותן קהילות ואילו דימויים הדדיים נתקיימו? על פי המאמרים הללו המודרניזציה בקהילות יהודיות אלה היתה מיוחדת לכל חברה ושונה מזו שמקובל לראותה כטיפוסית (על אף הזהירות הרבה שיש לנקוט בעצם השימוש במושג 'טיפוסי') ליהדות אירופה. המשותף לקהילות המזרחיות, עם זאת, הוא שאין המודרניזציה יוצרת שסעים עמוקים בתוך הקהילות וגם לא הליכה ברורה וחד־כיוונית לעבר חילון או היטמעות בקרב החברה הלא־יהודית השליטה. מן הכיוון התיאורטי אני מבקשת לציין את התרומה של חקר יהודי המזרח בתקופה המודרנית לעצם הבנת מושג המודרניות. מושג זה מטופל בראייה חדשה בספר זה, בעיקר במאמרו של נעם סטילמן ובהקדמת העורך, שלה אקדיש מלים נפרדות.

חלקו השני של הספר מתמקד בתגובות הספציפיות ובעיקר התרבותיות־הדתיות של קהילות יהודיות קונקרטריות לשינויים המהירים שחלו במזרח בשנים הללו. בין אם תוכנן של התגובות הללו היה תחת השפעה ישירה של דגמים אירופיים ובין אם לא, נדרשת הבנה קונקרטרית של ההקשר המקומי, כפי שהיא משתקפת במאמרים על יהדות עיראק, תוניסיה, לוב ומרוקו, כמו גם בהגירה מטנג'יר שבמרוקו לאמזונס בשלהי המאה הי"ט, כדי להבין את המשמעות העמוקה יותר של הדר־שיח שמקיימות קהילות אלה עם המערב, כמו גם להבנת משמעות מושג הקהילה, הזהות הקהילתית והגבולות הקהילתיים המשתנים עבור בני קבוצות אלה.

צבי זוהר מתמקד בשני מודלים של התייחסות רבנית, ספרדית ואשכנזית, בארץ־ישראל של ראשית המאה הנוכחית באשר לשינויים במעמדן של נשים בחברה, כפי שהללו נובעים מן המפגש בין מודרניות וההלכה היהודית. צבי יהודה מעביר אותנו לעיראק כשהוא בוחן את השינויים התרבותיים והפעילות החינוכית של כ"ח (האליאנס) בקרב יהדות עיראק. זו נתקלה בהתנגדות מקומית של קהילות שכבר בראשית שנות השישים של המאה הי"ט התארגנו במערכת חינוכית משל עצמם.

בחינה מקומית של פעילות כ"ח בארצות המזרח, על מפגש האידיאולוגיות שזו מעלה, היא גם נושא מאמרו של ירון צור שמתמקד בקונפליקט מקומי באחד מבתי הספר של הארגון בקהילה קטנה בתוניס. התייחסות למקרה ספציפי בעל משמעויות תרבותיות רחבות יותר הוא גם נושא מאמרו של הרוי גולדברג שעוסק ביחסו המיוחד של מרדכי הכהן, דמות רבת פעלים בטריפולי של סוף המאה הקודמת וראשית המאה הנוכחית, לשאלת קביעת מקום הצבת קברו של איש קבלה מפורסם מעברה של יהדות טריפולי. מערכת השיקולים של הכהן והמשמעויות השונות הנלוות לה מאירות את מורכבות ההווה היהודית בארץ זו, ומערכות הקשרים השונות שהיא מקיימת עם סביבתה.

יצחק גרשון עוסק בפורטרטים השונים והמוגדים של טנג'יר, טואן, ומקומות נוספים בצפון מרוקו, כפי שהם משתקפים באירגונים ההיספאנו-יהודיים במרוקו של ראשית המאה ה'כ'. מאמרו מדגים כיצד היחס לספרד היה שונה ממקום למקום, אך בכל מקרה המחויבות הראשונית של כל הקהילות הללו היתה שמורה לעניינים הפנים-יהודיים. סוזאן גילסון-מילר נועלת את החלק השני של הספר כשהיא מרחיקה אותנו אל יום הכיפורים כפי שהוא נחוג היום בקרב יהודים מצפון מרוקו אשר היגרו לאמזונס בסוף המאה ה"ט, ומעלה שאלות לגבי הגדרות של 'קהילה' ו'קהילה מדומיינת' לגבי קבוצה זו.

החלק השלישי של הספר מוקדש כולו לשפות שהיו בשימוש יהודי ספרד והמזרח כעומדות בצומת העמוס של סימנים, משמעויות ותובנות. שלושת הכותבים בחלק זה עוסקים בייחודיותן של לשונות היהודים לעומת סביבתם הלא יהודית והשינויים שחלו בהן עם השינויים הטכנולוגיים והפוליטיים של התקופה המודרנית. מאמרו של יוסף טובי בוחן את התפתחות הדפוס בערבית-יהודית בצפון אפריקה החל ממצחית המאה ה'19 ובודק את השימוש בספרים מודפסים והקשרים בעניין זה עם יהדות המערב. דוד בוניס מעלה שאלות באשר לקשר בין שפה ומודרניזציה בקרב הספרדים דוברי הג'ודזמו (הידועה גם כלאדינו, ספניולית או ספרדית-יהודית) של האימפריה העות'מנית, ואילו אמנון נצר במאמר סוציו-תרבותי מפגיש אותנו עם הפרסית היהודית של קהילות איראן, כשהוא מעביר אותנו מן המאה ה"ג לתקופה המודרנית.

החלק הרביעי והאחרון של הספר מביא אותנו לזמננו ולשאלות של היסטוריה, זיכרון ותרבות. באמצעות המאמרים בחלק זה ניתן לחוות את המורכבות והשבריות של ההיסטוריה, כמו גם את סלקטיביות הזיכרון ורב הקוליות המלווה את הניסיון 'ללכוד' את עברן של קהילות אלה ממרחק של זמן ומקום. ההתנסות הספציפית של בני קהילות המזרח השונות, כמו זו של מרבית היהודים בעולם של ימינו, היא התנסות של הגירה, בין אם של דור ראשון או שני, המביאה למפגשים שונים ומשתנים בינם לבין אוכלוסיות מזרחיות אחרות, אוכלוסיות מקומיות או אוכלוסיות של מהגרים שאינם מן המזרח. כך למשל, ניתן לשאול, אילו תפיסות משקפת העובדה שהמחקר על אוכלוסיות של מהגרים מן המזרח נעשה בהרבה מקרים במושבים הומוגניים וסגורים יחסית. שניים כאלה, המתמקדים שניהם בנשים, הם מאמריהם של שלי-ניומן ושל לארי לוייב. מאמרו של לארי לוייב עוסק במגדר (ג'נדר), נישואין וקונפליקט חברתי בקרב הקהילות החבאניות של תימן, כשהוא מסתמך על עבודת שדה בשנות השמונים במושב של יוצאי קהילות אלה בישראל. אסתר שלי-ניומן, המתעניינת במקום האשה בפולקלור של יהודי תוניס ובעיקר בסיפורי העם של הקבוצה, אספה אף היא את

הסיפורים במושב של יוצאי תוניס כאן בישראל. מכיוון אחר מבקש מאמרם של יורם בילו ואנדרה לוי, להרכיב פורטרט של כפר אחד במרוקו כפי שהוא משתקף בזכרונותיהם של יוצאי כפר זה החיים כיום במקומות שונים בישראל. השפעות של העבר על ההווה עולות גם בהקשר העירוני של יהודי צפון אפריקה החיים בצרפת במאמרה של ג'ואל בהלול, המתייחס להיבטים פוסט-מודרניים של חגיגות משפחתיות, המקיימות זיקה לעבר תוך הגדרות והבניות מחדש של מסורות. חלק זה של הספר, על כל המאמרים שבו, מציג מציאות של הגירה, שבה פרטים מתארגנים בקבוצות חדשות במרחבים האלטרנטיביים, כשהם משחזרים את ההיסטוריה שלהם נוכח מציאויות חדשות, הרחוקות לעתים קרובות מאוד מן המציאויות שאותן עזבו. באופן כזה, ה'אָנתו' הופך לחמקמק וקשה להגדרה, בעל איכויות שאינן מקומיות במובהק.

לאחר כל הדברים האלה אני מגיעה למבוא העורך, שאני רואה בו את החלק החשוב ביותר של הספר. במאמץ לנסח את מוקדי המשמעות והבעייתיות בשאלת יהודי המזרח בתקופה המודרנית, טווה בפנינו העורך בהקדמה רחבה, בת קרוב לשישים עמודים, הכתובה כמסמך רצוף ומרתק – ללא כל סעיפי משנה – אריג גדוש, מלאכת מחשבת, מלא בפרטים, קישורים ותובנות חדשות, אשר בתוכו הוא משבץ, בהירות וברגישות, את המאמרים שבספר. להקדמה עצמה אפשר להקדיש דיון נפרד, שכן היא הישג מרשים במיוחד של קשירת קצוות, התרת מוסכמות ופתיחתן לכיוונים חדשים. הבנת הרב-גבוליות של יהודי ספרד והמזרח מביאה את הכותב, ואתו את הקורא, לניתוח תהליכים של מודרניות הפועלים בתוך מערכת יחסי כוח מורכבים בין 'העולם הראשון' ו'העולם השלישי'. המפגש עם המערב, כפי שהוא התחולל בהקשרים שונים, הוא בראש ובראשונה מפגש בין נוף מקומי ונוף אלטרנטיבי. במפגש זה המערב אינו משתלט על המזרח ליצירת הומולוגיה של העולם, אלא שמתקיים בו דו-שיח, דיון, שיש בו אימוץ ודחייה של הדברים במשמעויות מקומיות. בתוך כל זה לפרט ולקהילה הספציפית יש גישה לעולם הולך ומתרחב של פנטזיות המאפשרות התייחסות לזהויות רבות.

כאשר שאלות עקרוניות אלה נידונות בהקדמה הן מוצגות בפרספקטיבה של התבוננויות היסטוריות קונקרטיות, ושיקולי הכותב נמסרים לנו באחריות ובמהימנות ליצירת בסיס מידע מעודכן ראשון מסוגו ומלא תובנה. הדיון מדגיש את הקשר ההדוק בין תולדות יהודי המזרח והחיים בקהילות אלה ובין חוויות החיים בישראל, כחלקים מרצף שבו מצב אחד רלוונטי למשנהו. מתוך כך מובנת חשיבות חקר התרבות העממית ככזה שאינו מוגבל רק לעניינים אכזזיים או אזוטריים, אלא כניצב בעמדת מפתח להבנת תהליכים מרכזיים בחברה הישראלית. באופן כזה, הבנת תרבותם של יהודי המזרח כרצף מורכב, רב-גבולי ורב-כיווני מהווה כלי פרשני חשוב להבנת דינאמיקות חברתיות ופוליטיות שהמרכיב האתני-העדתי מרכזי בהן, כגון עלייתה המטאורית של מפלגת ש"ס בשנים האחרונות והשיח הסוחף על גבולות ותכנים תרבותיים שתופעה זו היא חלק ממנו. קוראים, המוכנים להתייחס לקטגוריה 'קהילות המזרח' במלוא המורכבות והבעייתיות שעצם כינונה מעלה, יבינו את ההתרחשויות העדתיות עתה בישראל בצורה עמוקה יותר, ויזכו בכלים חדשים למיקום ההווה בתוך המארג ההיסטורי. לפיכך אני סבורה כי מן הראוי שספר חשוב זה יתורגם במהרה לעברית לתועלת הציבור הרחב של הקוראים בישראל.

לסיום אחזור לפתיחת הסקירה ולאירועי מלחמת המפרץ ויהודי המזרח. ספר זה הוא תוצר של כנס שכותרתו ככותרת הספר, שהתקיים במלון דניאל בהרצליה באמצע

ינואר 1991. בתקופת ההכנות הארוכה שקדמה לכנס, איש לא צפה מלחמה באזור, אך ככל שהלכו והתקרבו לקיצם ימי האולטימטום שנתן הנשיא בוש לסדאם חוסיין לצאת מכווית, הלכה והצטמצמה רשימת המוזמנים שנבחרה בקפידה כה רבה. במלון המפואר שבו נערך הכנס הורגשה אחוות לוחמים של אלה שהמשיכו לעסוק ברוח המזרח. טיל הסקאד העיראקי הראשון, שנפל על רמת־גן המאוכלסת ביוצאי עיראק בישראל, כפי שמציין גולדברג, בדיוק בערב שלאחר סיום הכנס, מקשר, נדמה לי, בין השדות האתנוגרפיים מטושטשי הגבולות פעם נוספת.

